

κὴν γλώσσαν, τὸ δὲ διότι πᾶν ἄτομον ζητεῖ καὶ βιοῖ τὸν θεὸν κατὰ τὸν ὅλως ἰδιάζοντα εἰς αὐτὸ καὶ μόνον τρόπον. Ὡς εἶδομεν, πᾶς δογματικὸς καθορισμὸς καὶ δογματικὴ καθήλωσις θρησκευτικῶν πεποιθήσεων διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἀπολέσας τὸ πλαστικὸν καὶ ὑπὸ τοῦ φυναισθήματος θερμαινόμενον περιεχόμενον αὐτοῦ καὶ ὡς ἀποτελῶν μόνον παράδοσιν, μόνον ἀστήρικτον καὶ ἀδικαιολόγητον ἀνδραποδισμόν ψυχῶν. Ἀλλὰ δὲν ζητοῦν μόνον ἰδίαν γλώσσαν διὰ τὰ παμπάλαια θεμελιώδη συναισθήματα, ἀλλ' ἐκ τοῦ μυχαιτάτου καὶ ὑποκειμενικωτάτου κέντρου τῶν βιωμάτων αὐτῶν, τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου φαίνεται εἰς αὐτοὺς παντάπασι πρωτότυπον καὶ ἰδιάζον, στρέφονται εὐκόλως καὶ ἐναντίον τῆς διδαχθείσης ἐξ ἀντικειμένου θρησκείας αὐτῆς καθ' ἑαυτήν.

Ἡ ἀπαλλαγὴ αὕτη εἶναι δυνατὸν νὰ συντελεσθῇ κατὰ πολὺ διαφόρους τρόπους. Ὡς συνηθεστάτους τύπους ἐξαίρω τοὺς ἐξῆς: τὴν διαψευθεῖσαν μαγικὴν προσδοκίαν, τὴν ἐκ λογικῶν ἢ θεωρητικῶν λόγων ἀμφιβολίαν καὶ τὴν ἠθικὴν σύγκρουσιν τῶν κοσμοθεωριῶν. Ἐκαστος τῶν τύπων τούτων ὑποδηλοῖ συγχρόνως τὴν ὁδόν, τὴν ὁποίαν εἶτε ἵνε μὲν νὰ ἀκολουθήσῃ ἢ περαιτέρω ἐξέλξις τῆς θρησκευτικότητος, ἀλλὰ κατὰ τὴν ὁποίαν κατήντησε κατ' ἀρχάς εἰς ἀδιέξοδον.

Οἰκειοτάτη εἰς τὴν παιδικὴν ἀντίληψιν εἶναι ἡ μαγικὴ προσδοκία. Εἶναι ἡ παλαιὰ εἰς θαύματα πίστις, ἡ ὁποία ὅμως ἔλαβε κάπως χαρακτῆρα πνευματικὸν καὶ μετετοπίσθη ὀλίγον πρὸς τὰ φαινόμενα τοῦ ἐνδομύχου κόσμου. Ὅσα βαθυτέραν πεποιθήσιν εἰς τὸν θεὸν ἔχει ὁ νέος, ὅσα πλησιέστερον αἰσθάνεται ἑαυτὸν, εἰ αὐτὸν ἀκριβῶς, πρὸς τὸν θεόν, τόσα καὶ περισσότερον προσδοκᾷ ὅτι δὲν θὰ καθυστερήσῃ τὸ μέγα θαῦμα, καὶ μάλιστα δταν τρόπον τινὰ ἐξαναγκασθῇ νὰ ἐνεργήσῃ διὰ τῆς μυστικῆς δυνάμεως ἐνθέρμου προσευχῆς. Ἡ ἐννοία λοιπὸν τῆς προσευχῆς ἐκλαμβάνεται ἐνταῦθα, ὡς ἐν παντὶ μὴ ἀναπτυχθέντι εἰσέτι σταδίῳ, ὡς μαγικὴ δύναμις. Ἡ κατὰ τὰς κρίσιμους στιγμὰς τοῦ βίου ἀπουσία τῶν ὄρατῶν τούτων ἐπενεργειῶν δύναται νὰ δώσῃ ἀφορμὴν εἰς μεγάλην κρίσιν. Τὰ μυστήρια καὶ αἱ ἱεραὶ τελεταὶ ἐκλαμβάνονται ὑπὸ τῶν νέων, οἱ ὁποῖοι συνδυάζουν ἰσχυρὰν θρησκευτικὴν φλόγα πρὸς

ζωηράν φαντασίαν, καὶ ἐν αὐταῖς ἀκόμη τοῖς προτεσταντικοῖς κύκλοις ὡς φαινόμενα, τὰ ὅποια διαφέρουν κατ' οὐσίαν τῶν φυσικῶν καὶ τὰ ὅποια οὐ μόνον περιέχουν ὑψηλότερον καθαγιασμόν, ἀλλὰ καὶ εἶναι πλήρη θαυματουργῶν δυνάμεων. Ἡ προσδοκία αὐτῆς ἐξαιρετικῆς καὶ ἀήθους μεταμορφώσεως τῆς ψυχῆς καὶ ἐξάρσεως αὐτῆς παρατηρεῖται ὅλως ἰδιαιτέρως πρὸ τοῦ χρίσματος, καὶ δὴ ἰσχυρότερον παρὰ τοῖς κορασίοις ἢ παρὰ τοῖς μείραξιν. Ἐλπίζουν ὅτι διὰ τῆς πρώτης κοινωνίας καὶ τῆς εὐλογίας τοῦ ἱερέως θὰ προσλάβουν τι ὅλως μυστικόν καὶ ἄγνωστον, νέον τρόπον τινὰ ἄνθρωπον. Ἄλλ' ἡ ἐπενέργεια αὕτη, ἡ μετουσίωσις τοῦ ἐνδομόχου κόσμου, δὲν γίνεται· πνίγεται ἴσως ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἐξωτερικῶν τύπων καὶ τοῦ πνευματικοῦ διασκορπισμοῦ. Κατ' ἀρχὰς αἰτιᾶται τις ἑαυτὸν διὰ τοῦτο. Βραδύτερον, ὅταν ἀρχίσῃ νὰ σκέπτεται περὶ αὐτῶν, κλονίζεται ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς του ἢ εἰς τὸ μαγικὸν πίστις. Ἄλλ' ἐπειδὴ περὶ τοιούτων φύσεων προκειμένου ὁ πυρὴν τῆς θρησκευτικότητος ἐνυπάρχει ἐν τῇ πίστει ἐκείνῃ, συμπαρασύρονται ὑπὸ τοῦ κλονισμοῦ τούτου καὶ πολλὰ ἄλλα, τὰ ὅποια ἦσαν σταθερὰ τέως καὶ ἐπέρχεται κατ' ἀρχὰς μεγάλη ἀπογοήτευσις, ὀδυνηρὰ κενότης καὶ ἀδιέξοδος ἀπόγνωσις. Ἐνταῦθα λοιπὸν ἔρχεται ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τῆς τραγικότητος τῶν προβλημάτων τῆς προσευχῆς καὶ τῶν μυστηρίων. Ἐν τῷ βάθει ὁμοῦς ὑποκρύπτεται ὄχι θρησκευτικὴ ἀδυναμία, ἀλλὰ μᾶλλον ἐνισχυμένη θρησκευτικὴ ζωὴ, ἡ ὅποια πρέπει νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τῶν ἀφελῶν ἐξωτερικῶν τύπων, εἰάν πρόκειται νὰ ἐξακολουθήσῃ ἀναπτυσσόμενον βραδύτερον τὸ γνήσιον αὐτῆς περιεχόμενον.

Καθ' ὅλως διάφορον τρόπον προβαίνει ἡ ἐξέλιξις προκειμένου περὶ ψυχροτέρων καὶ κριτικῶν φύσεων, παρὰ ταῖς ὁποίας αἱ διανοητικαὶ ἀνάγκαι εἶναι πολὺ ἰσχυραί. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ σύγκρουσις μεταξὺ τῆς πρὸς γνῶσιν ὁρμῆς ταύτης καὶ τῆς ζωντανῆς ἀντιλήψεως ὑστάτων νοήματος ἐκφραστικῶν περιεχομένων εἶναι ἐντελῶς ἀναπόφευκτος. Καὶ ἐνταῦθα ἐπίσης π ρ ε π ε ι νὰ ἐπιχειρήσωμεν πρῶτον ἀκριβῶσιν τῶν ὀρίων. Ἡ σύγκρουσις θὰ εἶναι τοσοῦτον ἰσχυροτέρα ὅσῳ μεγαλυτέρα ἢ ἐν τῷ γενικῷ πνεύματι τῆς ἐποχῆς δύναμις τοῦ ἐπιστημονικοῦ παράγοντος, πρὸ πάντων δὲ ὅσῳ μεγαλυτέρα ἢ κυριαρχία καθαρῶς θετικῶφρονος ἐπιστή-

μης τῆς φύσεως. Τὴν πρὸς τὴν ἀλήθειαν βούλησιν, λοιπὸν στοιχεῖον παντάπασιν ἠθικόν, σκανδαλίζουσι εὐνοήτως αἱ περὶ θαυμάτων διηγήσεις, αἱ ἐγέρσεις νεκρῶν καὶ ἰδία ἢ ἀνάστασις. Ὁ νοῦς ταλαιπωρεῖται ἀμηχάνως ὑπὸ τοῦ μυστηρίου τῆς ἁγίας τριάδος ἢ ἀπορρίπτεται ταχέως αὐτὸ τῇ βοήθειᾳ κριτικοῦ ἐλέγχου. Εἰς τὴν περὶ δημιουργίας ἱστορίαν ὀφείλονται οἱ μεγάλοι σωροὶ τῶν ἐρειπίων, εἰς τὰ ὁποῖα μεταβάλλονται αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις μεγάλου μέρους ἀνθρώπων. Ἀποδεικνύεται ἡ ὑπαρξίς τοῦ Θεοῦ; Εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη υἷὸν ἐκ παρθένου γεννηθέντα; Ἦτο δυνατόν νὰ πορευθῆ μετὰ τῶν μαθητῶν ὁ Ἰησοῦς εἰς Ἐμμαούς; Πιστοποιοῦνται δι' ἀκριβῶν μέσων αἱ διηγήσεις αὗται ἢ εἶναι ἀπλᾶ ἀποκυήματα τῆς θρησκευτικῆς φαντασίας; Ἐνταῦθα λαμβάνουσι πείραν τῆς παλαιᾶς μεταξὺ «πίστεως καὶ γνώσεως» ἀντινομίας καὶ ἀγωνίζονται πρὸς ἄρσιν αὐτῆς. Ἡ ἀντινομία αὕτη περιβάλλεται ἐν ἐκάστη περιόδῳ τοῦ πνευματικοῦ βίου νέους τρόπους ἐμφανίσεως, ἀναλόγως τοῦ ἐπικρατοῦντος συστήματος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς θεολογίας. Ὁ πυρὴν παραμένει ἀναλλοίωτος· ἐντασίς καὶ ἀντίθεσις ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ ὑφῆ τοῦ πνεύματος ἢ ὁποῖα εἶναι ἀπείρως δυσχερὲς νὰ ὑπερνικηθῆ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ σημερινὸς ἔφηβος κατακλύζεται πολὺ ἀφθονώτερον ὑπὸ ἐπιστημονικῶν γνώσεων ἢ ὑπὸ θρησκευτικῶν ἐμπειριῶν καὶ διεγέρσεων, διατίθεται εὐκολώτερον ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης ἢ ὑπὲρ τῶν θρησκευτικῶν «ἀληθειῶν». Ἄκριβῶς δὲ ἡ περὶ δύο ἀληθειῶν θεωρία καθιστᾷ εἰς τὸν κριτικῶς σχεπτόμενον ὑποπτον ὄλην τὴν θρησκείαν καὶ θεολογίαν. Ρέπει εἰς τὸ νὰ ἀπορρίψῃ σύνολον τὴν θρησκευτικὴν κληρονομίαν διὰ μακρὸν χρόνον, ἴσως (ἐκτὸς ἀσυναισθήτων τινῶν καταλοίπων) δι' ὄλην αὐτοῦ τὴν ζωὴν, ἀφ' οὗ ἅπαξ διέγνωσε τὸ ἀνυπόστατον ὀρισμένων τινῶν γνωμῶν καὶ στοιχείων. Κατὰ ποῖον τρόπον εἶναι δυνατόν νὰ ἐξευρεθοῦν ἐνταῦθα αἱ ἔπειτα λύσεις εἶναι ζήτημα, ὅπερ ἀδυνατοῦμεν νὰ παρακολουθήσωμεν, ἐπειδὴ ὁδηγεῖ εἰς κεντρικὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας. Ἡ ἐξωθεῖται ἐντελῶς ἢ καλουμένη πίστις ὑπὸ τῆς γνώσεως ἢ συντελεῖται ἐπιμελῆς καθορισμὸς καὶ διακρίβωσις τῶν ὀρίων τῶν δύο κύκλων, οἵτινες ἀξιοῦν ὑπὲρ ἑαυτῶν ἑκάτερος τὸ ἀποκλειστικὸν κύρος (κριτικὴ θεολογία). Ἡ ἢ πίστις ὑποτάσσεται κατ' ἴδιον τρόπον

εις την γνώσιν (θεωρητική θεολογία) ἢ ἡ γνώσις συναρθροῦται εἰς την πίστιν εἴτε ὑπάγεται ὑπ' αὐτήν (θρησκευτική φιλοσοφία). Ἡ πρεσβεύει τις τὴν *doctam ignorantiam* ἢ προσπαθεῖ νὰ ἐναρμονίσῃ εἰς ἓν σύστημα τοὺς δύο κύκλους τῶν δεδομένων. Οὕτως ἢ ἄλλως χρειάζεται μακρὰ ζήτησις καὶ μακρὸς ἀγὼν μέχρι οὗ κατορθωθῇ νὰ δικαιολογηθῇ ἐνώπιον τῆς ἰδίας ἐκάστου πεποιθήσεως ἢ θρησκευτικῆ κληρονομία καὶ νὰ διασωθῇ ὑπὸ τινα τῶν μορφῶν ἐκείνων.

Τρίτη τις μορφή τῆς ἀπαλλαγῆς στηρίζεται ἐπὶ ἠθικῶν συγκρούσεων. Αὕτη εἶναι οἰκεία εἰς τὰς φύσις ἐκείνας, τῶν ὁποίων τὸ κέντρον ἐξαρτᾶται ἰσχυρότερον ἐκ τοῦ ἠθικοῦ συνειδότος καὶ ἐξ ἠθικῶν προβλημάτων. Συχνὰ προηγεῖται περίοδος μεγάλου πρὸ τῆς ἀμαρτίας φόβου. Ἄλλ' ἐπέρχεται ἡ διασειούσα πείρα, ἡ διδάσκουσα ὅτι ἡ ὑψηλὴ τοῦ κόσμου ἀπέχει ἀπειρον ὅσον ἀπὸ τοῦ ἰδεώδους ἠθικῆς τάξεως ἐν τῷ κόσμῳ. Οὐ μόνον οἱ ἄνθρωποι ὑπολείπονται αὐτοῦ, ὅπερ θὰ ἦτο νοητὸν ὡς συνέπεια τῆς ἐμφύτου αὐτῶν πρὸς τὴν ἀμαρτίαν ροπῆς; ἀλλὰ καὶ ἡ παρεία αὐτῶν τῶν κοσμικῶν γεγονότων ἀντιφάσκει εἰς τὰ ἠθικὰ αἰτήματα, τὰ ὁποῖα προβάλλει κατ' ἀνάγκην εἰς αὐτὴν ἡ ψυχὴ. Δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸν κόσμον τοῦτον τῆς ἀδικίας ἐδημιούργησεν ἡ ἀ γ α θ ὄ τ η ς ἐνὸς θ ε ο ὕ; Διατί ἐπιτρέπει τὸ κακόν; Διατί ἐπιτρέπει νὰ εὐδοκιμῇ ὁ ἀμαρτωλὸς καὶ νὰ ἀφανίζεται ὁ ἀγνὸς καὶ ὁ ἔντιμος; Πόσον διαφορετικὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ κόσμος, ἐὰν ἦτο πράγματε ἀδημιούργημα τοῦ χριστιανικοῦ θεοῦ! Αἱ ἀμφιβολίαι λοιπὸν προέρχονται ἐνταῦθα ἐκ τοῦ παλαιοῦ προβλήματος τῆς θεοδικίας. Ἐν τῷ βάθει τελεῖται σύγκρουσις συναισθημάτων, ψυχικὸς ἀγὼν καθόλου, τ.ἔ. κυριαρχεῖ ἡ ἀντινομία ἢ ὁποῖα ἐνυπάρχει μεταξὺ τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπερ τις αἰτεῖ, καὶ τῆς πραγματικῆς κυριαρχίας τοῦ κακοῦ, μεταξὺ θεοῦ καὶ σατανᾶ. Ὁ βίος καὶ ἡ δημιουργικὴ δράσις τοῦ Felix Dahn ἐτέλει ἀπὸ τῶν ἐφηβικῶν αὐτοῦ χρόνων ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ προβλήματος τούτου. Τὸ κεντρικὸν αὐτοῦ βίωμα ἀποτελεῖ ἡ βίωσις τοῦ Teja. «Διατί, διατί, δίκαιε θεέ, ἐὰν κυβερνᾷς ἐκεῖ ἐπάνω, διατί ἔπρεπε νὰ καταστραφῇ ὑπὸ τῆς προδοσίας καὶ τῆς δολιότητος ὁ βασιλεὺς Teja καὶ ὁ λαὸς αὐτοῦ;» Πανταχοῦ τὸ ἄνευ ἰδίας ἐνοχῆς πάσχειν! Τὴν πρὸς τὴν ἀμφιβολίαν ταύτην ἀφορμὴν παρέχει συχνὰ ἡ ἀτυχὴς σχέσις τῶν γονέων

πρὸς ἀλλήλους, ὡς συνέβη περὶ τὴν *Lily Bhai* καὶ τὸν μνημονευθέντα *Dahai*, ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ὁποίου συνεχωνεύθησαν προφανῶς πρὸς ἀλληλά τῇ ψυχικῇ αὐτῇ ταλαιπωρία καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ *Teja*, καὶ προσέλαβον τέλος τὴν μορφήν μεγάλης ποιητικῆς ἐνοράσεως. Ἀπὸ τῶν ἀμφιβολιῶν τούτων δὲν ἀπαλλάσσει ἡ φιλοσοφία, ἀλλ' ἀνάγκη νὰ ἀνοικοδομηθῇ ὁ θρυμματισθεὶς κόσμος ἐξ ἐνδομύχων ἠθικῶν δυνάμεων, ἄλλως παραμένει συντετριμμένος.

Καὶ αἱ τρεῖς αὗται μορφαὶ τῆς ἀμφιβολίας καὶ τῶν συγκρούσεων ὀδηγοῦν εἰς ἐμφανιζομένην κατὰ διαλείμματα ἀποξένωσιν ἀπὸ τῆς θρησκείας τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ δευτέρα αὕτη περίοδος τῆς θρησκευτικῆς ἐξελέξεως, καὶ ἂν ἀκόμη εἶναι πολὺ βραχεῖα, καὶ ἂν ἀκόμη συντελεῖται παντελῶς ἐν τῷ κρυπτῷ, εἶναι ἀναγκαῖα, ἐὰν πρόκειται νὰ λάβῃ χώραν ἀνοικοδόμησις στερεῆς θρησκευτικῆς προσωπικότητος καὶ δημιουργία ἰδίας θρησκευτικῆς πεποιθήσεως. Ἀπὸ ψυχολογικῆς ἐπόψεως θεωρουμένου τοῦ πράγματος, ἔχει δευτερεύουσαν κατ' ἀρχὰς σημασίαν ἂν ἡ σύγκρουσις πρὸς τὴν προϋπάρχουσαν θρησκευτικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ὀφείλεται εἰς τὴν μὴ κατανόησιν τοῦ περιεχομένου αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ὑποκειμένου ἢ εἰς τὰς πραγματικὰς ἀτελείας αὐτῆς ταύτης τῆς ἐξ ἀντικειμένου θρησκείας. Τὸ πρῶτον ὑπερνικᾶται ἴσως κατὰ μικρὸν διὰ τῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὰς παλαιὰς μορφὰς τῆς ἐκφράσεως καὶ τῆς πρὸς αὐτὰς ἐξοικειώσεως. Τὸ δεύτερον ὀδηγεῖ ἴσως εἰς τὴν περαιτέρω διαμόρφωσιν καὶ ἐμβάθυνσιν αὐτῆς ταύτης τῆς θρησκευτικῆς κληρονομίας. Εἶναι ὅμως δυνατόν καὶ νὰ ἐξοκέλλη διαρκῶς ὁ θρησκευτικὸς βίος ἐπὶ τῶν σκοπέλων τούτων. Ἡμεῖς τὴν παντελῆ ἔλλειψιν θρησκευτικότητος θεωροῦμεν τόσον ἀδύνατον ὅσον καὶ τὴν ἔλλειψιν νοήματος τῆς ζωῆς ἀπὸ τοῦ βίου, ὅσον πρωτόγονον καὶ ἂν ὑποτεθῇ τοῦτο. Ἀλλ' ἡ ὄψις αὕτη τῆς ὑπάρξεως εἶναι δυνατόν νὰ κατέλθῃ ἐντελῶς ὑπὸ τὸ κατώφλιον τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως, μάλιστα δὲ ἐπειδὴ τὸ τέρμα τοῦ σταδίου τῆς ἡβῆς συνηθίζει νὰ ἐμφανίζεται συνδεδεμένον τὸ κατ' ἀρχὰς μετὰ θρησκευτικῆς τινος ἀποψύξεως. Κατὰ τὰς πλείστας ὅμως περιπτώσεις ἐμφιλοχωρεῖ πρότερον περίοδος διασαφηνίσεως, ἐπανοικοδομήσεως καὶ τροπῆς πρὸς ἰδίαν θρησκευτικότητα.

Πρὶν ἀσχοληθῶμεν περὶ τὴν τρίτην ταύτην περίοδον, τῆς ὁποίας ἡ κατανόησις εἶναι λίαν δυσχερὴς ἐφ' ὅσον περιορίζεται τις εἰς τὰ γενικά χαρακτηριστικά, παραθέτομεν σαφῆ τινα παραδείγματα, κατὰ προτίμησιν αὐτοβιογραφικῆς μαρτυρίας περὶ τοῦ χρίσματος. Οἱ ἐνδοιασμοί, τοὺς ὁποίους προβάλλουν ἐναντίον τῆς ἀξίας τῶν ἀναμνήσεων τούτων ὡς πηγῶν, εἶναι γνωστοί εἰς ἡμᾶς. Τὸ πιστὸν τῆς αὐτοπεριγραφῆς ἀπειλεῖται ὑπὸ πλήθους διαφόρων παραγόντων. Πρὸ πάντων ὑπὸ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ τὸ παρελθὸν αὐτοῦ θεώμενος βλέπει τοὺς προτέρους ἀγῶνας ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς ὀριμότητος καὶ τῆς συγκεντρώσεως, τῶν ὁποίων ἡ ἔ λ λ ε ι ψ ι ς ἀκριβῶς ἀπατελεῖ τὴν χαρακτηριστικὴν ταλαιπωρίαν καὶ ἐνδειαν τῶν χρόνων ἐκείνων. Διὰ τοῦτο δοκιμάζει διαρκῶς τὸν πειρασμὸν νὰ ἐξαίρη ὑπερβαλλόντως ἐκείνην τὴν γραμμὴν, ἡ ὁποία ὡδήγησεν αὐτὸν εἰς τὴν διέξοδον. Εἰς ταῦτα δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν καὶ εἰδὸς τι ματαιοδοξίας ἢ τοῦλάχιστον τὴν κλίσιν, ὅπως καταστήσῃ ἑαυτὸν ἐνδιαφέροντα. Πρὸς τούτους τὸ ὅλον ἐμβαπτίζεται, ὡς ἡ ἴδια ἐκάστου νεότης ἐν γένει, εἰς χρυσὴν πρόησιν, σπανιώτερον δὲ εἰς τραγικὸν σκότος. Τέλος ὑφίσταται καὶ ὁ κίνδυνος τῆς προτιμήσεως ἐκείνων τῶν αὐταβιογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγράφησαν ὑπὸ εἰδικῶς θρησκευτικῶν φύσεων καὶ αἱ ὁποῖαι δὲν δύνανται διὰ τοῦτο νὰ παράσχουν εἰκόνας κεκτημένας καθολικὴν σημασίαν.

Ἄλλὰ πρέπει νὰ κατανοήσωμεν καλῶς ὅτι παραιτούμενοι τῶν ἐξομολογήσεων τούτων στερούμεθα πάσης πηγῆς πρὸς γνῶσιν τῆς θρησκευτικῆς ἐξελιξεως. Τὰ ἐ ρ ω τ η μ α τ ο λ ό γ ι α τὰ σκοποῦντα εἰς τὸν στατιστικὸν καθορισμὸν, οἷα συνηθίζονται ἐν Ἄμερικῇ, περιέχουν ἀκόμη μεγαλυτέρας ἐλλείψεις, τὰς ὁποίας μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξάρωμεν ἰδιαίτερος. Διευθετοῦν καὶ καθορίζουν ἐκ τῶν προτέρων τὸ ρεῦμα τῆς αὐτοπαρατηρησίας καὶ βοηθοῦν οὕτω εἰς τὴν εὐκόλον ἐπισκόπησιν τῶν διαφόρων αὐτοῦ κατευθύνσεων. Προϋποθέτουν πλήρη αὐτογνωσίαν, καὶ δὴ τοιαύτην, οἷα ἀδύνατον νὰ ὑπάρχη, δημιουργουμένη τεχνητῶς μόνον διὰ τοῦ ἐρωτηματολογίου. Ἄγνοοῦν τὰς ὑπερβαλλόντως ἀτομικὰς συνθήκας, τῶν ὁποίων ἡ γνῶσις εἶναι ἀναγκαία, ἵνα κατανοήσῃ τις ἐντελῶς. Καὶ αὐτὰ τὰ ἡμερολόγια δὲν ἐξαρκοῦν ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης· ποιοῦνται κατὰ κανόνα πολὺ μεγάλην χρῆσιν τοῦ ὕ φ ο υ ς

τῶν μονάδων. Καὶ τέλος, τίς λεπτότερον ἔχων τὸ αἶσθημα ἀπαντᾷ εἰς τοιαῦτα μυχαίτατα ἐρωτήματα, ἐκτός ἐάν θέλῃ νὰ καταστήσῃ ἑαυτὸν ἐνδιαφέροντα ἢ ἐπειδὴ ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸ ὄλον ἐνέχει πολὺ τὸ κατὰ συνθήκην; Οὔτε ἡ μέθοδος τῶν ἐρεθιστικῶν λέξεων κατορθοῖ περισσότερα, τῆς ὁποίας τὴν ἀνεπάρκειαν θὰ πραγματευθῶμεν κατωτέρω. Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι νὰ γράφῃ τις ὅ,τι «ἐπέρχεται» εἰς τὸν νοῦν τοῦ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τριῶν ἀσυνδέτων, ἀλλὰ θρησκευτικὴν σημασίαν κεκτημένων λέξεων, καὶ ἄλλο νὰ ὁμιλῇ τις μετὰ πλήρους σοβαρότητος περὶ ἑαυτοῦ. Κατὰ ταῦτα μόνη πηγὴ ὑπολείπεται ἡ αὐτοβιογραφία. Αὕτη παρέχει ἐν γένει καὶ συγκεκριμένην ἐπίσης εἰκόνα τῶν προσώπων ἐκείνων, τὰ ὅποια ἤσκησαν ἀποτελεσματικὴν ροπὴν ἐπὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐξελέξεως. Τοῦτο δὲ χρήζει ἰδίως ὄλης προσοχῆς. Διότι ἡ θρησκευτικὴ φλόξ ἀναφλέγεται πολὺ ἰσχυρότερον δι' ἀνθρώπων παρά διὰ βιβλίων.

Ἀπὸ τινῶν αὐτοβιογραφιῶν ἐλλείπουν ἐντελῶς αἱ εἰς τὸ χρῖσμα ἀναφερόμεναι ἀναμνήσεις κατὰ τρόπον χαρακτηριστικόν. Ἄλλ' ὅπου παρουσιάζονται διδάσκουν ὄλαι κοινῶς τὸ ἐν ταῦτο, ὅτι ἡ εὐλογία, ἡ πρώτη κοινωνία καὶ ὁ ὄρκος τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἐκλαμβάνονται ὑπὸ τῶν ἐφήβων πολὺ σοβαρότερον ἢ ὅσον φαντάζονται οἱ πολλαχῶς λίαν ἐψυγμένοι θρησκευτικῶς ἐνήλικες: Ἐν τούτῳ ἤδη ἐνυπάρχει πηγὴ συχνῆς τραγικότητος.

Τὸ χρῖσμα τῶν καθολικῶν συμπίπτει πρὸς πολὺ πρόϊμον ἡλικίαν, ἀποκλείουσαν ἔτι τὴν ἀφύπνισιν ἰσχυροῦ ἐνδομύχου βίου. Παρὰ ταῦτα ἡ εἰς τὴν πρώτην κοινωνίαν προσέλευσις — ὡς τὸ μέγιστον εἰς τὸν κόσμον προβαλλόμενον μυστήριον τοῦ θεοῦ—ἀναλαμβάνεται μετὰ βαθυτάτης ἐνδομύχου συγκινήσεως καὶ αὐτελέγχου. Ἡ διάταξις, καθ' ἣν ἡ μυστηριακὴ τελετὴ τοῦ καθαγιασμοῦ καὶ τῆς χάριτος τελεῖται καὶ ἐνεργεῖ πρὶν ἀφύπνισθῆ ὁ στοχαζόμενος λόγος, ὅστις ἐν τούτοις δὲν κατορθώνει νὰ φθάσῃ αὐτήν, περιέχει ἴσως ἐν ἑαυτῇ βαθεῖαν σοφίαν. Εἶναι πάντοτε πρόσφορον νὰ ἀφίνωμεν νὰ συντελῇ περισσότερα ὁ θεὸς ἢ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος. Καὶ μάλιστα ὅταν διακυβεύωνται πολλά, ἐὰν ἀφεθῇ βραδύτερον μόνος ὁ ἄνθρωπος μετὰ τῶν ἀναγκῶν καὶ ταλαιπωριῶν τοῦ διότι ἢ ὑφ' ἡμῶν αὐτῶν ἀνοικοδόμησις ἡμῶν εἶναι ἀπείρως δυσχερὴς καὶ ὑπερβαίνει τὰς δυνάμεις τῶν πλείστων ἀνθρώπων. Ἄλλ' εἰς χώρας

αυστηρῶς καθολικῶς ἢ ἐκκλησιαστικῶς παραμένει πάντοτε ἐγγὺς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τελεῖ συνυφασμένη πρὸς πάντα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν βίον αὐτοῦ.

Ὁ φιλόσοφος August Messer, ὅστις ἀνετράφη καθολικῶς, διηγεῖται ὅτι ἐδέχθη τὸ πρῶτον μυστήριον μετὰ στερρᾶς πίστεως, ἀλλὰ καὶ μετὰ ἠθικῶν βασάνων: «Τότε μὲ ἐταλαιπώρουν σκέψεις ὡς ἢ ἀκόλουθος ἐδέχθη πράγματι ἀξίως τὸ μυστήριον τῆς μετανοίας; ἦτο ἀρκετὴ ἢ μεταμέλειά μου καὶ ἡ πρόθεσίς μου; ἦτο ἡ ἐξομολόγησις τῶν ἁμαρτιῶν μου πλήρης;...»

Ἡ διαμαρτυρομένη Charitas Bischoff αἰσθάνεται ἐαυτὴν συνδεδεμένην πρὸς τὸν ἐφημέριον, ὅστις ἠυλόγησεν αὐτήν, δι' ὅλης αὐτῆς τῆς ψυχῆς· διότι ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ ἐμφανίζεται εἰς αὐτήν, πλὴν τῆς μητρὸς τῆς, τῆς ὁποίας τὸ μεγαλεῖον δὲν ἦτο εἰς θέσιν ἔτι νὰ ἐννοήσῃ τότε, ὁ πρῶτος ἀνθρώπος, ὅστις ἔχει τὴν δύναμιν νὰ παράσῃ ἀρωγὴν εἰς τὴν ψυχὴν αὐτῆς. Ἐν τῷ δεσμῷ τούτῳ ἐνυπάρχει ἤδη ἐκδήλως ἐλαφρὸς ἐρωτικὸς χαρακτήρ καὶ μυχαιτάτη γυναικεία ἀφοσίωσις εἰς τὴν ὑποβλητικὴν δύναμιν τοῦ ἀνδρικοῦ πνεύματος: «Πιστεύω στερρῶς ὅτι ἐγνώριζε τίνος εἶχον ἀνάγκην, διότι πᾶν ὅ,τι ἔλεγεν ἐφηρμόζετο εἰς ἐμὲ ἀκριβῶς. Ὡ! πόσον εὐτυχῆ με κατέστησε! Πῶς γνωρίζει τὴν ψυχὴν τῶν ἄλλων· τὸ διαυγὲς καὶ γαλανὸν αὐτοῦ βλέμμα εἰσδύει μέχρι τοῦ βάθους τῆς ψυχῆς τοῦ ἄλλου καὶ πράττει τις κατ' ἀνάγκην ὅ,τι ἐκεῖνος θέλει».

Ἐν τῇ ψυχῇ τῆς Malwida von Meysenbug συγκεράννεται θερμὴ θρησκευτικὴ πίστις πρὸς ἀμφιβάλλουσαν σκέψιν, ἡ ὁποία φέρει ἐνταυτῷ νοσησιαρχικὸν καὶ ἠθικὸν χαρακτῆρα. Τὰ ἔπειτα ἐλευθερόφρονα θρησκευτικὰ ἰδανικὰ αὐτῆς ἐξαγγέλλονται ἐνωρὶς διὰ τῆς θρησκευτικῆς αὐτῆς αὐτοτελείας· οὐδέποτε ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην μεσίτου καὶ λυτρωτοῦ. Πιστεύει ὅτι δύναται νὰ εὖρη τὴν ἄμεσον πρὸς τὸν θεὸν πρόσοδον. Καὶ ὁμῶς περὶ τῶν πεποιθήσεων τούτων δὲν εἶναι ἀκόμη τόσον βεβαία, ὥστε νὰ ἀρνηθῇ τὴν αἰτουμένην ὑπόσχεσιν τῆς πίστεως, εἰ καὶ μετ' ἀνησυχίου συνειδήσεως, καὶ νὰ μὴ δεχθῇ τὴν ἱερὰν κοινωνίαν.

«Ὁ διδάσκαλός μας ἀπῆτει παρ' ἡμῶν ἐγγραφὸν ἐξομολόγησιν τῶν πεποιθήσεών μας. Τὴν ἰδικὴν μου συνέταξα μεθ' ὅλης τῆς δυνατῆς εὐλι-

κρινείας. Ἄλλὰ πῶς ἦτο δυνατόν νὰ εἶπω εἰς αὐτόν τὰ πάντα ἐν τῇ ὑστάτῃ ταύτῃ στιγμῇ; Πῶς ἠδύναμην νὰ ἀποκαλύψω εἰς αὐτόν ὅτι μία φωνὴ εἰς τὸ βάθος τοῦ πνεύματός μου διεμαρτύρητο ἐναντίον τοῦ πλείστου μέρους ἐκείνων, τὰ ὅποια μετὰ τούτης ἐπιμελείας ἐδίδαξεν ἡμᾶς, καὶ ὅτι παρὰ τὴν θέρμην καὶ τὴν εὐκρίνειαν τῶν προσπαθειῶν μου, ἐγὼ ἴσως ἤμην πολὺ ὀλιγώτερον ἀφωσιωμένον μέλος τῆς ἐκκλησίας ἢ οἱ χωρικοὶ τῶν ὁποίων ἡ ἀδιαφορία τὸν ἐλύπει; Ἐπειτα ἔτρεφον καὶ τὴν ἐλπίδα, ὅτι κατὰ τὴν κρίσιμον στιγμὴν θὰ ἀποκαλυφθῆ εἰς τὴν ψυχὴν μου ὁ θεός, ὅτι θὰ δώσῃ καὶ εἰς ἐμέ, ὡς εἰς τὸν Παῦλον, τὴν νικῶσαν πίστιν, τὴν ὁποίαν δὲν εἶχον ἀκόμη...

Τὸ Σάββατον μετέβην μεθ' ὄλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας μας εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἵνα παραστῶμεν εἰς τὴν προτοίμασίαν διὰ τὴν θείαν κοινωνίαν, τῆς ὁποίας ἐγὼ καὶ ἡ ἀδελφὴ μου θὰ μετείχομεν διὰ πρώτην φοράν, ἀμέσως μετὰ τὸ χρῖσμα. Αὕτη ἦτο δι' ἐμέ τὸ σπουδαιότατον, ἀλλὰ σύναμα καὶ τὸ μυστηριωδέστατον μέρος τῆς ὅλης τελετῆς. Ἐπρεπε νὰ ἀπωθῶ ἀδιακόπως τὰ προβλήματα τοῦ σκεπτικοῦ μου δαιμονίου, τὸ ὁποῖον ἀπῆτει παρ' ἐμοῦ τὴν ἐξήγησιν τοῦ θαύματος τῆς μετουσιώσεως. Συνησθαιόμην πολὺ καλὰ ὅτι δὲν ἐπετρέπετο νὰ ἐρωτῶ—ὅτι τὸ θαῦμα ὑφίσταται ἀκριβῶς μόνον ἐφ' ὅσον τις δὲν ἐρωτᾷ, ἀλλὰ πιστεύει.

Ἐκροώμην τὰς προπαρασκευαστικὰς παραινέσεις μετὰ βαθείας συγκεντρώσεως. Ἄλλ' ὅταν ὁ λειτουργὸς ἀνέγνωσε τὴν φράσιν τοῦ τυπικοῦ: «Ὁ ἀναξίως τρώγων ἐκ τοῦ ἄρτου καὶ πίνων ἐκ τοῦ ποτηρίου εἰς κρῖμα ἑαυτῷ ἐσθίει καὶ πίνει» μετὰ κατέλαβε θανάσιμος φόβος. Ὅταν δὲ ἔπειτα ἠρώτησε τὸ ἐκκλησίασμα, ἐὰν εὐκρινῶς μεταμελήται ἕκαστος διὰ τὰς ἀμαρτίας αὐτοῦ καὶ προσέρχεται εἰς τὴν τράπεζαν τοῦ κυρίου ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ νὰ ἐξαγορασθῆ διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ, καὶ πάντες ἀπήντησαν σταθερῶς «ναί», ἐτέλουν ἐν τηλικαύτῃ ταραχῇ, ὥστε ἡ λέξις ἐξέπνευσεν ἐπὶ τῶν χειλέων μου. Ἐτρεμον καὶ ἐταλαιπωρούμην ὑπὸ βασάνων τοῦ ἔθους. Ὅταν ἐξήλθομεν τῆς ἐκκλησίας παρήλαυνον τὰ πάντα πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μου ὡς ὕπνιον. Ἡ μήτηρ μου καὶ αἱ ἀδελφαὶ μου ἦσαν ἡρεμοὶ καὶ χαροπαί. Ἡ συνομιλία κατὰ τὴν ἐσπέραν ἦτο οἷα πάντοτε· οὐδὲν ἀνέφερον περὶ τῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ οὔτε περὶ τῶν κατὰ τὴν ἐπομένην ἡμέραν ἐπικειμένων. Ἐφαίνοντο ὡς νὰ μὴ ἐσκέπτοντο καθόλου ὅτι ἐζῶμεν ἐν τῇ προτεραίᾳ τρομερᾷ κρίσει, ἡ ὁποία ἠδύνατο νὰ ἀποφασίσῃ περὶ τῆς αἰωνιότητος, ἐν ᾗ ἐγὼ εἶχον καμφοθῆ καὶ εἶχον ἐκμηδενισθῆ ὑπὸ τὸ βάρος τῆς φοβερᾶς εὐθύνης, διὰ τῆς ὁποίας εἶχον ἐπιβαρύνει τὴν ψυχὴν μου. Ἦμην ἀξία νὰ φάγω ἐκ τοῦ ἄρτου τούτου καὶ νὰ πῖω ἐκ τοῦ ποτηρίου ἐκείνου; Ἦτο ἡ πίστις μου τόσον σταθερὰ ὅσον ἀπῆτει ἡ ἐκκλησία; Ἐκατοντάκις ἔφθασα εἰς τὸ σημεῖον νὰ ἀνακράξω: «Ὀχι, ὄχι, δὲν εἶμαι ἀξία· ἀγαπῶ τὸν κόσμον, τὸν ἥλιον, τὴν γῆν, τὰ ἄνθη, τὰς διασκεδάσεις, τὴν νεότητά, τὴν εὐμορφίαν. Δὲν γνωρίζω τὸ μυστήριον τῶν ἐκλεκτῶν· δὲν ἐννοῶ διατὶ ἐντὸς ἐμοῦ ὑπάρχουν δύο φύσεις, ἡ μία καλὴ, εὐγενής, ἱκανὴ διὰ τὴν μακαριότητα, ἡ ἄλλη ἀπόλλυμένη καὶ εἰς αἰῶνα καταδικασμένη...»

(Προσεγγίζει ἡ τελετὴ τῆς θείας κοινωνίας καὶ μετ' αὐτῆς ἡ ἀκρίσιμος ὄρα):

«Ἄνεμενον νὰ ἴδω πρὸ ἐμοῦ τὸ μυστήριον τοῦ σταυροῦ, τῆς ζωῆς ἐν τῷ θανάτῳ, ἐν τῇ αἰγλῇ οὐρανόσδεξης. — Ἔλαβον τὸν ἄρτον ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ διδασκάλου μου καὶ ἤκουσα τὰς λέξεις «Λάβετε φάγετε τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ἡμῶν κλόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν». Ἐψαυσα ἔπειτα διὰ τῶν χειρῶν μου τὸ ποτήριον, ἐν ᾧ μία φωνὴ μου ἐψιθύριζεν: «Τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν καὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον» — Ἄλλ' ἐν τοῖς μυθίοις μου οὐδεμία ἐγένε μεταβολή, οὐδὲν μυστήριον μου ἀπεκαλύφθη, οὐδεὶς παρίστατο θεός, ὅστις νὰ μὲ προσκαλέσῃ εἰς τὴν λαμπρότητα τοῦ οὐρανοῦ, εἰς τὴν χορείαν τῶν ἐκλεκτῶν!

Ἐίχον ἀπορριφθῆ, εἶχον καταδικασθῆ αἰωνίως! Πῶς ἐπέστρεψα οἰκαδέ, πῶς ἐπέζησα τῆς ἀθλιότητος τῆς ἡμέρας ταύτης, πῶς κατώρθωσα νὰ ἀποκρῦψω ἀπὸ τῶν οἰκειῶν μου τὴν βαθεῖαν θλίψιν τῆς ψυχῆς μου— αὐτὸ δὲν τὸ γνωρίζω. Τοῦτο μόνον ἐνθυμοῦμαι, ὅτι μοῦ ἐφάνη ὅτι οἱ ἀθῶοι ὀφθαλμοὶ τῶν μικρῶν μου ἀνεψιῶν, τὰς ὁποίας ἠγάπων ἀπείρως, μοῦ ἔλεγον: «Ἴθι θέλεις σὺ, ἐκπεσμένε ἄγγελε, εἰς τὸν παράδεισόν μας;»)

Ὁ Felix Dahn ἀντλεῖ τὴν θεμελιώδη θρησκευτικὴν κατεύθυνσιν αὐτοῦ ἐκ τῆς βιώσεως τῆς φύσεως. Εἰς ταύτην προστίθενται δοξασίαι ὀφειλόμεναι εἰς τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῶν θρησκειῶν· αἱ θρησκείαι φαίνονται εἰς αὐτὸν ὡς ὑψίστη ἔκφρασις τῶν διαφορῶν χαρακτήρων τῶν λαῶν. Οὕτω, τὴν καλὴν, ἀλλ' αὐστηρῶς ἀπολογητικὸν χαρακτήρα φέρουσαν διδασκαλίαν τῶν θρησκευτικῶν τοῦ Luthard, ὑποδέχεται δι' ἀμφιβολιῶν, αἱ ὁποῖαι ἠγέρθησαν ἐν τῇ ψυχῇ του ἤδη κατὰ τὸ 12ον ἔτος τῆς ἡλικίας του. Δὲν κατορθώνει νὰ διασαφηνίσῃ τὸ πρόβλημα τῆς θεοδικίας καὶ τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ δι' ἀντικαταστάτου πάθους. Ὅτε δὲ βραδύτερον μετέχει τῆς διδασκαλίας τοῦ χρίσματος ὁμοῦ μετ' ἄλλων κατὰ πολὺ νεωτέρων παιδῶν καὶ βλέπει ὅτι ἀξίαν εἶχε μόνον ἢ ἀποστήθισις, διαγιγνώσκει ὅτι δὲν δύναται νὰ δώσῃ τὸν ὄρκον. Ἀποκαλύπτει τὸν ἀγῶνά του εἰς δύο ἀνωτέρους κληρικούς· ὁ μὲν τούτων ἀπειλεῖ ὅτι θὰ ξυλοκοπήσῃ αὐτόν, ἐν ᾧ ὁ ἄλλος συνιστᾷ εἰς αὐτόν, μετὰ τὴν ἀποτυχίαν βιαστικῆς ἀποκείρας ὅπως ἐπαναγάγῃ αὐτόν εἰς τὴν πίστιν, νὰ μὴ προκαλέσῃ τοῦλάχιστον δημόσιον σκάνδαλον. «Ἀπαλλάξατε ἡμᾶς τοῦ σκανδάλου τούτου. Προσέλθετε εἰς τὴν θείαν κοινωνίαν ἐν ὀνόματι τοῦ θεοῦ. Ὅ,τι περὶ αὐτῆς σκέπτεσθε, ἐνδιαφέρει ὑμᾶς μόνον. Ἄλλως τε πιστεύετε, ὡς λέγετε, εἰς τὸν θεόν, τὴν ἐλευθε-

ρίαν και την ἀθανασίαν». — Ὁ Dahn μετέχει τῆς τελετῆς. Ἄλλ' ὁ σεβασμὸς τοῦ πρὸς τὴν διαμαρτυρομένην ἐκκλησίαν ἔχει ὑποστῆ βαρὺν κλονισμόν. Καὶ τότε πορεύεται τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὁδόν, τὴν ὁδὸν ἀνανεωθείσης πίστεως εἰς τὸν Odin.

Κατὰ παραπλησίως ὁμῶν τρόπον ἀνακόπτεται ὑπὸ τοῦ περιβάλλοντος ἢ σοβαρὰ θρησκευτικῆ πάλη τῆς Lily Braun. Δὲν δύναται νὰ πιστεύσῃ ὅ,τι διδάσκει ἡ ἐκκλησία. Πρὸς τὸν ἐφημέριον αὐτῆς, ὅστις ἀποδοκιμάζει ὅλην αὐτῆς τὴν φύσιν, εἰς αὐτὴν δὲ τὴν ἰδίαν δὲν παρουσιάζει τὴν εἰκόνα ἀμώμου προσωπικότητος, τελεῖ ἐνωρὶς ἤδη εἰς προστριβάς. Ὁ αἰσθητικὸς πανθεισμός τοῦ Shelley, συγγενὴς πρὸς τὴν νεανικὴν αὐτῆς φύσιν, ἀσκεῖ ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτῆς:

Ἄ' Ἐπὶ μακρὰς νύκτας κλήρης ἐσωτερικῆς πάλης ἐζήτουν νὰ εὗρω τὴν ὁδόν, τὴν ὁποίαν εἶδει νὰ πορευθῶ καὶ ῥυκοδύμουν κατ' ὀλίγον, συγκομίζουσα μετὰ κόπου λίθον πρὸς λίθον, τὴν ἐκκλησίαν τῆς θρησκείας μου. Ἰσχυρὸν συναίσθημα εὐδαιμονίας μὲ κατέλαβεν ὅταν εἶδον ὅτι ἐπερατώθη τὸ ἔργον μου καὶ ὅτι ὑπῆρχεν ἐν ἐμοὶ στερρὰ ἢ ἀπόφασις νὰ μὴ ἐπιτρέψω νὰ με ὀδηγήσουν εἰς ἄλλην ὁμολογίαν πίστεως πλὴν τῆς ἰδικῆς μου—ἀντὶ πάσης θυσίας! Κατὰ τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1879 ἐπεσκέφθην τὸν ἐφημέριον Eberhard καὶ ἐδήλωσα εἰς αὐτὸν ὅτι δὲν ἤμην εἰς θέσιν νὰ ὁμῶσω πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου πίστιν εἰς τὸ ἀποστολικὸν σύμβολον καὶ ὅτι ἐπομένως καλὸν εἶναι νὰ με ἀπαλλάξῃ τῆς εὐλογίας».

Καὶ τότε παρουσιάζει εἰς αὐτὸν ὁμολογίαν πίστεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ καθορίζει αὐστηρῶς τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἐποψίν ἀπὸ τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος. Ὁ ἐφημέριος λυσσᾷ ἐξ ὀργῆς, ἀλλ' ἀποκρύπτει τὸ πρᾶγμα ἀπὸ τῶν γονέων τῆς. Περὶ τὸν αὐτὸν χρόνον περιέρχεται — οὐχὶ ἄνευ ἐνοχῆς — εἰς ἔριν πρὸς τὸν πατέρα τῆς· ἐν τῇ ἐξάψει τοῦ ἐπιβάλλει εἰς αὐτὴν τιμωρίαν. Ἐντελῶς ἐξουθενωμένα, ἀκολουθεῖ τὴν προτροπὴν τοῦ ἐφημερίου. Πρὸ τῆς ἐπισήμου, τῆς λαμπρᾶς συγκεντρώσεως τῆς ἐκκλησίας προφέρει, ἀποῦσα κατὰ τὸ πνεῦμα, ἀσυναίσθητως τὸ «ναί». Ἄλλ' ἐντὸς αὐτῆς ἔχουν συντριβῆ τὰ πάντα, μόνον δὲ ἡ μακρινή, σιωπηλὴ κατανόησις αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἰδιαιτέρου αὐτῆς διδασκάλου γεννᾷ ἐν αὐτῇ τὸ συναίσθημα ὅτι καθ' ὅλας ταύτας τὰς θλίψεις ἴσταται πλησίον τῆς εἰς ἄνθρωπος.

Ὅ,τι δῆποτε καὶ ἂν ἀντιτάξῃ τις ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς ἐπι-

τευχθείσης ἐν τῇ πίστει βεβαιότητος, ἐν τῇ ψυχῇ τῶν νεαρῶν ζητητῶν συγκρούονται γνήσιαι πνευματικαὶ ἀξίαι πρὸς τὴν ἀπαιτουμένην καὶ ἐν μέρει ποθουμένην θρησκευτικότητα. Αἱ ἀξιώσεις, τὰς ὁποίας ἐγείρουν ἄλλαι δυνάμεις, παλαιῶν οἶονεὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Αἱ ταλαιπωρίαὶ τῆς πάλης ταύτης εἶναι συγκινητικαί. Ἄλλ' ὁ ἄνθρωπος μορφοποιεῖται μόνον διὰ τῶν ταλαιπωριῶν τούτων. Τὸ νὰ θέλωμεν νὰ ἀπαλλάξωμεν αὐτὸν τῆς ἀμφιβολίας σημαίνει νὰ ἐμποδίσωμεν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ νὰ σφυρηλατήσῃ αὐτὸς ἑαυτὸν. Τὰ παραδείγματα ἡμῶν κατήγοντο ἐν μέρει ἐξ ἀρχαιοτέρων χρόνων καὶ ἐξ ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ὤδευσαν βραδύτερον ἰδίαν ὁλως ὁδόν. Ἄλλὰ καὶ εἰς ὁλως ἀπλοϊκὰς ψυχὰς λαμβάνει χώραν καὶ σήμερον ἔτι τὸ αὐτό, καὶ μόνον ἡ ἔκφρασις ἴσως εἶναι ἀπονωτέρα καὶ περισσότερον σχολικὴ. Παραθέτω ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ ἡμερολογίου σάξονος διδασκαλιστοῦ, τὸ ὁποῖον παρέχει εἰς ἡμᾶς τυπικὴν κατεύθυνσιν τῆς ἀμφιβολίας καὶ τῆς ἀπαλλαγῆς.

Περιγράφων ἑαυτὸν λέγει:

Λαβὼν ἀφορμὴν ἐκ τοῦ χρίσματος μου ἠσχολήθην λεπτομερέστερον περὶ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ ἔφθασα εἰς τὸ νὰ πιστεύσω εἰς τὸν θεόν. Ἐφαναζόμεν αὐτὸν ὡς μέγα τι πνεῦμα... Παρὰ τὰς ἀντιστάσεις τὰς ὁποίας εἶχον ἐνίοτε, ἠσθάνομην ἑμαυτὸν ἐν τῇ πίστει μου εὐτυχῆ. Ἄλλ' ὁμοίως ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς μου δὲν ἦμην ἀκόμῃ εὐχαριστημένος. Ἐκεῖ ὑπῆρχον ἀκόμῃ ἀμφιβολαὶ τινές. ἠλπίζον ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ θὰ κατήντων εἰς πλήρη ἐσωτερικὴν γαλήνην καὶ σταθερότητα ἐν τῇ πίστει, διότι ἐνόμιζον ὅτι εὐρισκόμην ἐν τῇ ἀληθείᾳ. Ἐφθασα εἰς ἡλικίαν 15 ἐτῶν. Ἄλλὰ τότε ἐπῆλθεν αἰφνης ἰσχυρὰ μεταβολὴ ἐντὸς τῆς ψυχῆς μου. Κατὰ τὸν αὐτὸν σχεδὸν χρόνον κατέρρευσεν ἐν ἐμοὶ πᾶν ὅ,τι εἶχον μέχρι τοῦδε πιστεύσει. Ἦρχισα τ. ἔ. νὰ ἀναγινώσκω διάφορα βιβλία περὶ γεωλογίας καὶ ἀστρονομίας. Ἐκ πάντων τούτων ἠντλησα ἀξίαν διὰ τὴν σημερινήν μου κοσμοθεωρίαν. Ὑπεχρεώθην νὰ διαγινώσκω τὴν μηδαμινότητα τῆς παλαιᾶς μου πίστεως. Σχεδὸν διὰ μιᾶς κατέπεσεν ἐντὸς ἐμοῦ εἰς ἐρείπια. Ὅτι καὶ ἄλλοι ἐπρέσβευον τὴν νέαν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς γνώμην μου παρετήρησα ὅταν κατάρθωσα νὰ ἀναγινώσκω τὴν κατήχησιν τῆς ἐνιστικῆς κοσμοθεωρίας, τὴν ὁποία εἶχε συγγράψῃ ὁ μέγας, πρὸ μικροῦ ἀποθανῶν φυσιοδίφης καὶ σοφὸς Haeckel. Ἐν αὐτῇ εὗρον συγκεντρωμένα ὅλα ὅσα εἶχον συγκομίσει ἐν τῇ παράδῳ τοῦ χρόνου τεμάχιον πρὸς τεμάχιον... Ὅταν κατὰ τὰ ταξίδια μου βλέπω τοὺς ἀγρούς ἢ ἀτενίζω τὸν οὐρανόν, ὅταν παρατηρῶ τὸ ὕδωρ ἢ τὰ ζῷα, ὅταν ἐρευνῶ τὰ φυτά, τότε καταλαμβάνομαι ὑπὸ ἀγίων συναισθημάτων καὶ προαισθάνομαι τὸ ἀπείρον τῆς φύσεως. Τότε τὸ πνεῦμά μου δὲν

κατακλείεται ἐντὸς ψυχρῶν καὶ πνευγερῶν τειχῶν ὡς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Καὶ ἐκ τῶν εὐλαβῶν μου κατανοήσεων, αἵτινες γεννῶνται ἐκ τῆς βυθίσεώς μου ἐντὸς τῆς φύσεως, ἀντὶ τῆς δυνάμειν, θάρρους καὶ καθαρᾶν ἐνδόμυχον χαράν».

Ἄλλος τις διδασκαλιστὴς δρᾶται μᾶλλον ἐκ τῆς ἠθικῆς πλευρᾶς, ἵνα φθάσῃ εἰς ἀτομικὴν ἐρμηνείαν τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν ἠθικῇ καὶ ὀρθολογιστικῇ ἐννοίᾳ. Γράφει τὰ ἐξῆς πρὸς τινα φίλον:

«Δύο τινὰ εἶναι κατ' ἐμὲ δυνατὰ ὡς πρὸς τὸν ὄρον θρησκεία. Τὸ πρῶτον εἶναι ἡ σημερινὴ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν πίστις, ὡς αὕτη ἐπὶ αἰῶνας ἐδιδάχθη ὑπὸ τῶν πατέρων καὶ τῶν ἱερέων, ἡ πίστις εἰς τὸν πανταχοῦ παρόντα, τὰ πάντα ἐπισκοποῦντα, τὰ πάντα κυβερνῶντα παντογνώστην θεόν, ἡ πίστις εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν, ἡ λατρεία τῶν ἁγίων καὶ τὰ λοιπὰ ὠραῖα πράγματα. Κατὰ τὸ δεύτερον, τοῦ ὁποίου ἐγὼ εἶμι καὶ ἐγὼ ὀπαδός, ὑπὸ τὸν ὄρον θρησκεία νοεῖται μόνον ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον, ἡ πρὸς αὐτὸν βοήθεια καὶ ἀρωγή. Αὕτη εἶναι ἡ ἀληθὴς χριστιανικὴ θρησκεία, τὴν ὁποίαν ἐπέδιώξε καὶ ὁ Χριστός. Ἄδυνατὸν νὰ ἐγκρίνω ὅσα ὁ ἱεροκέρυξ κηρύττει ἐπὶ τῇ βάσει τῆς βίβλου του. Αὐτὰ ἀρμύζουσι εἰς μικρὰ παιδία, οὐδέποτε ὁμοῦ εἰς λογικῶς σκεπτομένους ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι γνωρίζουσι λ. χ. ἀκριβῶς πῶς συνέστη ἡ γῆ καὶ ὁ ἀνθρώπος».

Ἡ τρίτη περίοδος τῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως ἀρχεταὶ ἡρέμα, ὅταν ἐκ τῶν ἀμφιβολιῶν καὶ τῶν θυελλῶν τῆς δευτέρας δημιουργηθῶσι αἱ ἀρχαὶ ἰδίας, σταθερᾶς σχετικῶς ἐπόψεως. Δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν νὰ ὑπαγάγῃ τις εἰς κανόνας τὴν ἀπειρον ποικιλίαν τῶν ρυθμῶν τῆς ἐξελίξεως καὶ τῶν μορφῶν τῆς ἐκδηλώσεως. Πρέπει δὲ καὶ νὰ παραιτηθῶμεν ἐνταῦθα τῆς παραθέσεως νέων διεξοδικῶν ἀποδείξεων. Ἐὰν ὀρμηθῶμεν ἀπὸ γενικωτάτων ἐνδεχομένων εἶναι δυνατόν α) νὰ ἀκολουθήσῃ κατάστασις πλήρους θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας καὶ κενότητος· β) ἡ ρῆξις πρὸς τὸν ἱστορικὸν τοῦλάχιστον χριστιανισμὸν νὰ εἶναι τόσο ἰσχυρά, ὥστε νὰ γεννηθῇ προσωπικὴ θρησκευτικότης μετὰ χαρακτῆρος ὅπως διαφορετικοῦ· γ) εἶναι δυνατόν νὰ συμβῇ ἐπανοικοδόμησις χριστιανικῶν πεποιθήσεων, ἡ ὁποία ἢ ὀδηγεῖ ἐντελῶς εἰς τὴν παλαιὰν πίστιν ἢ εἰς ἐπιλογὴν ἐκ τῶν παλαιῶν πεποιθήσεων καὶ στηρίζεται ἐπὶ προσωπικῆς προσοικειώσεως αὐτῶν, ἐμβαθύνσεως εἰς αὐτὰς καὶ μεταβολῆς τῆς σημασίας των.

Ἡ πρώτη περίπτωσις δὲν ἀποτελεῖ εὐόλιον σημεῖον διὰ τὸ

βάθος τοῦ ψυχικοῦ βίου, δαίμας ἐμφανίζεται ὅλως καθαρὰ. Ὁ βίος ἀποσύρεται τότε εἰς τὰς καθαρῶς ὕλικὰς καὶ σαρκικὰς ζώνας, ἢ κυρίως πνευματικὴ κίνησις ἐκλείπει. Ἀλλὰ συχνὰ τοῦτο εἶναι μόνον φαινομενικόν. Μόνον ἡ ἐν σ υ ν ε ἰ δ η τ ο ς θρησκευτικότης ἐξέλιπε, ἀκριβέστερον δ' εἰπεῖν, ὅ,τι καλεῖται πατροπαράδοτος θρησκεία. Δύναται ὁμῶς νὰ ἀναφανῇ περιεχόμενον πνευματικοῦ βίου τόσον ἰσχυρόν, ὥστε δὲν πρόκειται μόνον περὶ ἀναπληρώματος τῆς θρησκείας, ἀλλὰ περὶ πράγματος, ὅπερ ἔνεκα τοῦ διὰ τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος ἀνθρώπου χαρακτήρος τοῦ ἀπολύτου φέρει ἐν ἑαυτῷ τὰ γνωρίσματα γνησίας «εἰς τὴν ζωὴν πίστεως» καὶ τελεσιδικου πληρώσεως τοῦ νοήματος τῆς ὑπάρξεως. Περὶ τῶν φαινομένων τούτων, τὰ ὁποῖα ἔχουν στενὴν κατὰ βάθος συγγένειαν πρὸς τὴν δευτέραν περίπτωσιν, θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν τέλει τοῦ κεφαλαίου τούτου καὶ ἐν τῷ ἐπομένῳ. Ἐνταῦθα περιοριζόμεθα κατ' ἀρχὰς εἰς τοιαύτας ἐξελίξεις, αἱ ὁποῖαι βιοῦνται σαφῶς ὡς ἀποκαταστάσεις, ὡς ἐπανίδρυσις πεποιθήσεων καὶ αἱ ὁποῖαι δύνανται ἀκόμη νὰ προσαρμοσθοῦν ἐν γένει εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ χριστιανισμοῦ.

Κατὰ τὰ ἄλλα δύνανται καὶ αἱ τρεῖς περιπτώσεις, τὰς ὁποίας ἀπρηθμῆσαμεν, νὰ συμπέσουν καὶ πρὸς τὸ τέρμα τῶν ἐτῶν τῆς ἡβης. Σημαίνουν τὸ σπουδαιότατον βῆμα τῆς ἐξελιξεως πρὸς τὴν εὐρεσιν ἑαυτῶν ὑπὸ τῶν ἐφήβων, πρὸς τὴν διασάφησιν ἑαυτῶν καὶ τὴν αὐτοδιάπλασιν. "Ὅ,τι γεννᾶται ἐνταῦθα συνηθίζει ἐν γένει νὰ ἀσκή ἐπίδρασιν καὶ κατὰ ὄριμα ἔτη ὡς σχετικῶς σταθερὰ κατὰστασις θεμελιώδους σημασίας. Ἴσως ἀκριβέστερον ἐξεταζομένου τοῦ πράγματος δικαιολογεῖται πάντοτε ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἀπολύτως νέον δὲν ἀναπτύσσεται πλέον βραδύτερον, ἀλλ' ὅτι μόνον πλευραὶ τινες τῆς ἐνδομύχου φύσεως, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρχον ἤδη προσχηματισμέναι κατὰ τὸ 20ὸν ἔτος, ἐκδηλοῦνται σαφέστερον ἔπειτα καὶ ἀπωθοῦν ἄλλας, αἱ ὁποῖαι εὐρίσκοντο κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν πρώτην σειράν. Ἀλλὰ περὶ τούτου δὲν τολμῶ νὰ διατυπώσω τελεσιδικον βεβαίωσιν. Ὁ Gerhard Bohne καλεῖ τὴν τρίτην ταύτην περίοδον «χρόνους τῆς καθαρῆσεως τῆς κατασκευασματικῆς ἐνότητος», ἐκφράζων οὕτω καλῶς τὸ γεγονός, ὅτι παριστᾶ τὸ ἀποτέλεσμα ἐσωτερικοῦ διακανονισμοῦ καὶ προσαρμογῆς πρὸς πλευρὰς τοῦ πνευματικοῦ βίου, αἱ ὁποῖαι δὲν δύνανται μὲν νὰ χαρακτηρι-

σθοῦν κατ' εὐθείαν ὡς θρησκευτικά, ἀλλὰ κέκτληται γενικῶς «θρησκευτικὴν σημασίαν».

Ἄλλ' ὅ,τι δῆποτε καὶ ἂν γενῶται κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, βέβαιον εἶναι ὅτι παρὰ τὴν μεγάλην ποιικίαν αὐτοῦ χαρακτηρίζεται ὑφ' ἐν ὃς θεμελιώδους γνωρίσματος, τ. ἔ. ὑπὸ τοῦ χαρακτηῖρος τοῦ βιώματος, ὅπερ συνοδεύει αὐτὸ καὶ ὅπερ συνοψίζεται εἰς τὸ «Αὐτὰ εἶναι Ἰδικοῦ ἀλήθεια». Ἐν τῷ σταδίῳ τούτῳ δὲν πρόκειται πλέον περὶ παραδεδομένων ἀξιώσεων οὔτε ἐπίσης περὶ ἀμφιβολιῶν καὶ ἀγώνων ἀπλῶς, περὶ ψηλαφήσεως καὶ ζητήσεως, ἀλλὰ περὶ τῆς ἀναβλαστήσεως σταθερῶν τινῶν σημείων· ὁ λόγος εἶναι τῶρα περὶ τοῦ Ἰδικοῦ θεοῦ, τοῦ Ἰδικοῦ Χριστοῦ, τῆς Ἰδικῆς πηγῆς τῶν πεποιθήσεών μου. Ἡ κτῆσις δὲ αὕτη, ἡ πρώτη αὕτη βεβαιότης, γίνεται αἰσθητῆ μετὰ μακαριότητος, τὴν ὁποία μόνη ἢ ἐν τῷ ἰδίῳ (μεταφυσικῶ) κέντρῳ ἀνάπαυσις εἶναι εἰς θέσιν νὰ παράσχη. Εἶναι ἀληθὲς βεβαίως ὅτι συνεχιζομένη τις ἀβεβαιότης ἐκδηλοῦται πολλάκις ἐν τῷ γεγονότι, ὅτι αἱ ἀλήθειαι αὗται κατοχυρώνουν μετ' ἀγωνίας ἑαυτὰς ἐναντίον τῶν «ἑτεροδόξων», ὅτι εἶναι φανατικά καὶ ἀποκλειστικά. Ἡ περιεργὸς τάσις τῶν θρησκείων ὅπως προβάλλουν καὶ αὐτὰς ἀκόμη τὰς σαφῶς ἐκ τῆς ἐκάστοτε ἐποχῆς ἐξηρημέναις μορφῆς τῆς ἐκφράσεως αὐτῶν ὡς ὑποχρεωτικὰς διὰ σύμπαντα τὸν κόσμον, τὰς ρίζας αὐτῆς ἔχει ἐν τοῖς τοιούτοις ψυχολογικοῖς συνδέσμοις, τ. ἔ. ἐν εἶδει τινὶ ὀρμῆς πρὸς αὐτασφάλισιν. Εὐχαρίστως θὰ καθίστα τις καὶ εἰς ἄλλους προσητὴν τὴν μακαριότητα, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησεν. Τὸ γεγονός ὅτι τοῦτο δὲν γίνεται διὰ τῆς ἀγάπης, ἀλλὰ συχνὰ διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου, εἶναι σημεῖον ὅτι οἱ ἄνθρωποι πιστεύουν ὅτι πρέπει νὰ ἀγωνισθοῦν ὑπὲρ τοῦ θεοῦ αὐτῶν, ὥσει ἐπρόκειτο νὰ βοηθοῦν αὐτὸν καὶ ὄχι τὸν ἰδίον αὐτόν. Καὶ αὗται ἀκόμη αἱ παντελῶς ἀρνήτικαί θρησκευτικά ἐπόψεις περιέχουν στοιχεῖα τῆς φανατικῆς ταύτης θρησκευτικῆς φλογός. Τὸ δῶρον τοῦ βλέπειν τὸν θεὸν ἐν ταῖς ποιικίαις αὐτοῦ μορφαῖς ὡς τὸ «Ἐν, τὸ Ἀμετάβλητον, τὸ Καινόν, ἀνήκει εἰς τελευταίαν τινὰ ὀριμότητα.

Ὅσάκις ἐπανευρίσκεται ἡ πρὸς τὸν χριστιανισμόν ἐπαφὴ ἀναγινώσκουν τὴν ἀγίαν Γραφὴν μετὰ νέων ὀφθαλμῶν. Τὰ πανάρ-

χαια σύμβολα πληροῦν νῦν μετὰ περιεχομένου ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῶν βιώσεων ἀντλούμενου. Ὅπισθεν τῆς φράσεως ζητοῦν καὶ εὐρίσκουν τὸ οὐδέποτε πλήρως ἐκφρασθὲν καὶ ἀνέκφραστον θρησκευτικὸν νόημα. Μιᾶ λέξει, τῶρα μόλις ἐπιτυγχάνεται ὅ,τι ἐπεχειρήθη κατὰ τὴν πρώτην περίοδον.

Ἡ τελευταία φάσις τῆς ἐξελίξεως, ὁ ὄριμος βίος, ἐκβαίνει τῶν ὀρίων τῆς πραγματείας ἡμῶν. Τοῦτο μόνον σημειοῦμεν, ὅτι ἡ ἐναρξίς αὐτοῦ ἐξαγγέλλεται καὶ ἐνταῦθα, ὡς πανταχοῦ, διὰ κατευνασμῶν καὶ συγκεντρώσεως κατ' ὀλίγον ἐμφανιζομένων. Καὶ αὐταὶ αἱ παντελῶς εὐσεβεῖς φύσεις ἀποβάλλουν τῶρα τὴν φλόγα καὶ τὸ πυρετώδες τῶν θρησκευτικῶν αἰσθημάτων. Ἐννοεῖται ὅτι διὰ τοῦτου οὐδέποτε σχεδὸν κατορθοῦται ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ἀκριβῶς πεδίου ὀριστικὴ κατάστασις ἰσορροπίας. Βραδύτερον ἔρχονται νέα καταιγίδες, αἱ ὁποῖαι ἐνεργοῦν μὲν ἐνίοτε ὡς ἐπακόλουθα τῶν πρώτων ἐκείνων χρόνων τῆς ὀρμῆς καὶ τοῦ ὠθισμοῦ, ἀλλ' ἐνίοτε σημαίνουν αὐτὸ τοῦτο νέας ἐποχάς. Εἰς οὐδένα ἐδόθη νὰ εἶναι παντελῶς ὄριμος. Ἐν τῇ ἀμοιβαίᾳ ἀναστροφῇ πρὸς τὰ ὕψιστα ἐκεῖνα μυστήρια ἀξάνομεθα αἰεὶ μᾶλλον, καὶ αὐτὸ δὲ ἀκόμη τὸ γῆρας, τὸ ὁποῖον δυσκόλως κομίζει νέα ζωικὰ ἐλατήρια, δύναται νὰ διανοίξῃ ἐνταῦθα νέα, τέως ἀφάνταστα βᾶθη. Ἄλλως τε ἡ θρησκεία εἶναι ἡ αἰωνία συνοδεία, ἡ ὁποία μεταβάλλεται μετὰ τῆς μελωδίας τοῦ ἐνεργοῦ ἡμῶν βίου. Ἡ, ἵνα διατυπώσωμεν καλύτερον τὸ πρᾶγμα, ἐν αὐτῇ ἐνυπάρχει αἰωνία κίνησις, ἡ ὁποία παράγεται ἐκ τῆς ἐντάσεως τῆς μεταξὺ τῶν μεταλασσομένων ἐλατηρίων τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν καὶ τοῦ θεοῦ, ὅπερ ἀκίνητεῖ μὲν καθ' ἑαυτό, ἀλλ' εἰς τὸν πόθον ἡμῶν ἐμφανίζεται ἄλλοτε ἐγγύτερον καὶ ἄλλοτε ἀπώτερον, ἄλλοτε ὑπὸ τοῦτο καὶ ἄλλοτε ὑπ' ἐκεῖνο τὸ ἔνδυμα. Οὕτω μεταβάλλεται καὶ αὐξάνει ὁ θεὸς ἐντὸς ἡμῶν. Ἄλλ' οὗτος ὑπὸ πάσας αὐτοῦ τὰς μορφὰς εἶναι μόνον ἡ ἀνταύγεια τοῦ αἰωνίου πνεύματος, ὅπερ κατοικεῖ ἐν ἀπροσίτῳ φωτί.

Β. Τὰ φαινόμενα τῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως μεταβάλλονται πῶς, ὅταν τὸ θρησκευτικὸν περιβάλλον δὲν εἶναι τάσων μετρίως θερμὸν ὅσον ὁ στερεῶς ἐν τοῖς κοσμικοῖς συγκεκριμένους φιλελεύθερος προτεσταντισμὸς τῆς Γερμανίας. Οἱ κύκλοι, οἱ ὁποῖοι ἔχουν διαρκῶς ἐστραμμένην τὴν προσοχὴν πρὸς τὸν θρησκευτικὸν